

HERMENEVS

VIERENVEERTIGSTE JRG., No. 4, APRIL 1973

Hoe het Grieks West-Europa bereikte III

De eerste twee delen van deze studie hielden zich bezig met de overlevering van Griekse teksten via Arabische vertalingen. Deze Arabische versies werden op Sicilië en in Spanje (Toledo) op hun beurt in het Latijn vertaald. Op Sicilië vertaalde men eveneens rechtstreeks uit het Grieks (goede relaties met Constantinopel).

Na de stroming via Spanje en Sicilië, die vele Latijnse vertalingen voortbracht van wijsgerige, medische en natuurwetenschappelijke werken, komt nu de 2e hoofdstroming ter sprake: die van Constantinopel (sinds 1453 van Kreta) naar Italië. Deze stroming introduceerde de kennis van de Griekse taal en van de Griekse letterkunde, terwijl ze ook Plato in volle omvang onder de aandacht van het Westen bracht.

Van „Italië” kan in de Middeleeuwen nauwelijks nog gesproken worden, verdeeld als het was in zeer vele staatkundige eenheidjes en bewoond door een mengelmoes van velerlei origine: met name het Zuiden kende Arabische, Griekse, Lombardische en Latijnse elementen, terwijl het Noorden zich kenmerkte door bijna evenveel staten als steden. Door deze grote verbrokkeling was het mogelijk, dat kennis en ontwikkelingen aanwezig op plaats A nauwelijks of niet doordrongen tot buurstad B, laat staan tot een verder afgelegen gebiedje C. Het Zuiden kende immers een sterke Griekstalige component, maar uit weinig blijkt, dat dit zijn weerslag vond in kennis van het Grieks elders. Griekse werken in Griekstalige kloosters bleven meestal ongelezen.

Uiteraard bewaarde de kerk van Rome altijd haar contacten met Constantinopel, terwijl er in Zuid en Midden Italië vanaf de 7e eeuw vele Griekse kloosters waren. Door de veroveringen van de Islam

hiertoe gedwongen zochten vele Griekstaligen hun toevlucht in Magna Graecia, terwijl de iconoclastische decreten van 727 en 816 in Constantinopel naar schatting duizenden monniken naar Zuid Italië dreven. In 870 stond Hadriaan I een uitbreiding toe van de Romeinse kerk S. Maria in Schola Graeca, welke later wordt omgedoopt tot S. Maria in Cosmedin (genoemd naar Cosmedion, een wijk van Constantinopel). Tot in de 11e eeuw vierde men in Rome Latijnse en Griekse diensten.

Tussen 1050 en 1080 vertaalde de monnik Constantius in het klooster Monte Cassino Hippocrates en Galenus. In de 12e eeuw was er sprake van een Johannes Venetus, die een aandeel had aan de theologische disputen te Constantinopel en in 1128 een Aristotelesvertaling verzorgde. Jaarlijks zonden de Dominicanen te Leuven veelbelovende jonge Ordeleden naar Byzantium om het Grieks te leren -voor gebruik bij de studie van theologie en filosofie. Eén van hen, Willem van Moerbeke, vertaalde in de loop der jaren vele Griekse werken, o.a. de Rhetorica en de Politica van Aristoteles (ca. 1280). Deze laatste vertalingen, en vele andere, werden gemaakt tijdens het laatste deel van zijn leven toen hij Romeins aartsbisschop was van Corinthe (1277–1281). Zijn vertaalarbeid begon al eerder op instigatie van Thomas van Aquino, die hem in 1273 aan de vertaling zette uit het Grieks in het Latijn van alle bekende werken van Aristoteles. Thomas van Aquino was zelf uit Zuid Italië afkomstig en studeerde 6 jaren aan het beroemde Studium Generale van Napels (ingesteld door Frederik II). Thomas stierf in 1274 op weg naar het herenigingsconcilie van Lyon, alwaar Willem van Moerbeke de secretaris voor Griekse aangelegenheden was.

En dit brengt ons dan meteen bij één van die momenten, waarop het Westen werkelijk contact kreeg met het Byzantijnse Rijk: de herenigingsconcilies van Lyon (1274) en Florence (1438–1439). Natuurlijk zorgden de Kruistochten ook voor enig contact, doch hier kwam meer haat dan begrip uit voort. Met name de 4e Kruistocht van 1204, waarbij men en passant Constantinopel innam en er een Westelijk katholieke staat van wilde maken heeft zijn steentje bijgedragen tot de nog immer heersende, bijna pathologische haat van de Grieks Orthodoxen jegens de kerk van Rome. De beruchte excommunicatie van 1054 (opgeheven in 1965) had al voor enige spanning gezorgd, maar de „Frankische” periode van Byzantium (1204–1261) verknoeide de verstandhouding tussen Oost en West voor goed. Weliswaar hebben de pausen steeds weer gepoogd met de

Griekse kerk tot een hereniging te komen, doch deze pogingen mislukten immer. Formeel leidden zowel Lyon als Florence tot hereniging, doch in beide gevallen verwierp de bevolking van Constantinopel dit goeddeels politieke besluit.

Beide malen was de aanleiding tot de Griekse deelname aan dé concilies de benarde positie van Constantinopel gezien het opdringen van de Turken; beide keren hoopten de keizers van Byzantium door de hereniging de dringend nodige militaire hulp van het Westen te krijgen. De hereniging werd zoals gezegd verworpen, de hulp bleef uit en in 1453 werd Constantinopel Turks, in de volgende jaren gevolgd door het oude Griekenland zelf, uitgezonderd de eilanden, die goeddeels Venetiaans waren sinds 1204 en pas na vele decennia door de Turken veroverd zouden worden (Kreta pas in 1669).

Commercieel bestonden er reeds lang banden tussen Italië en Byzantium, waarbij men in gedachten dient te houden dat Zuid Italië tot de 10e eeuw Byzantijns gebied was. Aanvankelijk was Amalfi belangrijk in dit opzicht, doch spoedig nam Venetië deze vooraanstaande positie over. Voor 1170 weten wij bijv., dat Venetië zelf 64.000 inwoners telde, doch de Venetiaanse kolonie in Constantinopel 20.000 (op een totaal van bijna een miljoen voor de hele stad; Parijs, toentertijd de grootste stad van het Westen, had er 100.000). De Venetiaanse kolonie was vrijwel geheel aan Byzantijnse zeggenschap onttrokken (wij zouden zeggen, dat ze een extraterritoriale status had), en wederzijds verleenden Venetië en Byzantium elkaar vergaande privileges; de Doge had immer de rang van protosebastos in Constantinopel. In 1204 wist Venetië zich de beste delen van Constantinopel toe te eigenen, en bezette bovendien de meeste eilanden (o.a. Cyprus, Kreta en de Heptanesus), en belangrijke steunpunten op de Peloponnesus. In 1261 gingen weliswaar weer vele voordelen verloren ten koste van de Genuezen, doch de bezittingen buiten Constantinopel bleven stevig in handen van Venetië. Het is dan ook niet moeilijk verklaarbaar, dat Venetië tot het belangrijkste centrum van Griekstaligen in Europa werd, met name toen na 1453 grote aantallen vluchtelingen, vooral intellectuelen, zich hetzij terugtrokken op door Venetië bezet Grieks gebied (vooral Kreta), of naar West Europa kwamen, naar of via Venetië.

Deze langdurige commerciële banden vermochten echter, evenmin als de Kruistochten, de kennis van de Griekse taal en letterkunde naar West Europa te brengen (afgezien van geïsoleerde gevallen als Johannes Venetus en Willem van Moerbeke). Het eerste culturele

contact verliep via Avignon, waar de pausen een tijd lang resideerden (1309–1376): aldaar kwam Petrarca in contact met de Griekse monnik Barlaam (uit Calabrië), die in 1339 en 1342 als afgezant van Constantinopel naar Avignon kwam. Petrarca probeerde Grieks van hem te leren, doch slaagde daarin niet. Later deden Boccaccio en Petrarca in Florence een 2e poging, nu met Barlaam's pupil Leontius Pilatus. Deze vertaalde Homerus voor hen in het Latijn, doch daar zijn kennis van het Latijn hoogst gebrekkig was vertoonde de verhouding tot zijn opdrachtgevers nogal wat problemen. Desondanks bezorgde Boccaccio Pilatus († 1366) in 1361 de eerste leerstoel voor Grieks in Florence. Deze post werd slechts kort en zonder aanwijsbaar resultaat bezet, en de eerste „echte” hoogleraar werd Manuel Chrysoloras (1396), een Byzantijn van hoge rang, die de leermeester van vele toekomstige Graeci zou worden. Piero Vergerio en Guarino di Verona kwamen beiden van de universiteit van Padua naar Florence om samen met vele Florentijnen (onder wie Leonardo Bruni, Palla Strozzi, Coluccio Salutati, Poggio en Filelfo) het onderwijs van Chrysoloras te volgen. Deze laatste was een goed didacticus, kende prima Latijn en schreef de eerste Griekse grammatica (in het Grieks) voor Italianen, de *Erotemata* (een werk in quasi-discussie vorm, zeer geliefd in die tijd).

Vóór Chrysoloras kende het Westen slechts weinig origineel Griekse teksten (uitgezonderd dan op Sicilië), doch met Chrysoloras veranderde er veel. Zijn leerling Guarino di Verona reisde met hem mee terug naar Constantinopel om ter plaatse taal en letterkunde te bestuderen, én om codices aan te kopen. Deze codices waren meestal tekstcritische edities zoals ze in de 9e eeuw door Photius en Aretas waren vastgesteld. In 1408 keerde Guarino met meer dan 50 codices naar Italië terug. De grootste verzamelaar zou Giovanni Aurispa worden, een man die het zuiver om de commercie deed. In 1423 was de oogst van een lange reis bijv. 238 codices, en ook bij andere gelegenheden liet hij zich niet onbetuigd. Anderen, die voor de komst van menige tekst naar het Westen zorgden waren Filelfo, secretaris van de Venetiaanse legatie in Constantinopel; Bessarion; en Constantinus en Janus Lascaris.

Voor de Grieks geïnteresseerden in Florence vormde het herenigingsconcilie van 1438–1439 een enorme stimulans. Dit concilie bracht tientallen vooraanstaande Byzantijnen voor een laatste poging hun stad van de ondergang te redden naar Ferrara en vervolgens naar Florence. Hun komst veroorzaakte een kleine intellectuele „aard-

beving”. Met name Gemisthus Plethon (1356–1450) was hier de oorzaak van. Gemistus bedreef in Mistra, dicht bij het oude Sparta, een intensieve Platostudie (en Plato was ook in de Orthodoxe kerk niet populair). Gemisthus, lid van de Byzantijnse delegatie, ontketende in Florence zo’n debat over de verhouding van Aristoteles tot Plato (die op dat moment in het Westen nog relatief onbekend was), dat Cosimo dei Medici hem de bijnaam Plato wilde geven. Gemisthus prefereerde echter de bijnaam Plethon, zijnde (dit) een equivalent van Gemisthus en wel lijkend op, doch niet gelijk aan de naam van zijn hoog vereerde leermeester!

Door het concilie arriveerden nog vele andere Grieken, van wie er menigeen in Italië zou blijven, of er later naar zou terugkeren. Een leerling van Gemisthus, Bessarion (1403–1472), zou zelfs later kardinaal van de Roomse Kerk worden; hij was het, die voor een aantal goede vertalingen van Griekse werken zorgde, die een geweldige schat aan Griekse manuscripten aan Venetië naliet en die in Italië als beschermheer van de Grieken optrad. In Florence zou ook nog roem verwerven Demetrius Chalcondyles (1424–1511), de eerste hoogleraar Grieks te Padua (1463–1471; tevens de eerste gesalarieerde hoogleraar Grieks in Italië), die tijdens zijn latere hoogleraarschap te Florence (1471–1491) de editio princeps van Homerus verzorgde (in 1488 als tweede Griekse boek in Italië gedrukt).

Gabriëllaan 4
Utrecht

W. P. HEERE

De filosoof op het toneel: Drie maal Seneca

(*Amico oblatum qui primus Senecae epistulas legendas mihi dedit.*)

I. Tweemaal heeft het Romeinse keizerrijk een filosoof op de troon gehad, Marcus Aurelius en Julianus Apostata; één maal heeft een Stoïsch filosoof *de facto* enige jaren de keizerlijke macht uitgeoefend en nog wel uit naam van iemand die spreekwoordelijk de geschiedenis is ingegaan als het toonbeeld van wreedheid, tirannie, machts-willekeur. Geen wonder dat het kruisen van deze levenswegen, van die van Seneca en Nero, vaak de aandacht heeft getrokken. Dit te meer doordat Seneca de filosoof en Seneca de staatsman punten van overeenkomst vertonen, maar ook van verschil. Het hele probleem van de verhouding tussen theorie en praktijk, tussen leer en leven is bij een zo op de praktische filosofie geconcentreerd wijsgeer als deze Romeinse Stoïcus extra pikant. Tenslotte is er het feit van zijn gewelddadige dood; ook Seneca viel als slachtoffer van Nero's terreur. Velen hebben in zijn waardig sterven een zich hervinden willen zien van de ware Stoïsche wijsgeer, al had hij in zijn leven ook zwakke, met rijen leer strijdige ogenblikken gekend.

In het hier volgende opstel zal het niet gaan om een historische reconstructie, een poging om de werkelijke Seneca te leren kennen uit zijn eigen geschriften en uit de berichten over hem bij bv. Tacitus, Suetonius, Dio Cassius e.a. Er zal een tamelijk willekeurige greep worden gedaan uit de toneelliteratuur en enige aandacht worden gewijd aan drie stukken, waarin de filosoof Seneca zelf optreedt. Geheel willekeurig is de keus niet: het oudste stuk heeft als bijzonderheid dat het eventueel door Seneca zelf geschreven zou kunnen zijn, de *Octavia*, de enige fabula praetexta die wij bezitten. Het tweede is een meesterwerk uit de vroege operageschiedenis, anderhalf jaar geleden met groot succes door de Nederlandse Opera opgevoerd o.l.v. G. Leonhardt en thans juist in reprise, *L'Incoronazione di Poppea*, Drama in Musica, Poesia di Gi. Fr. Busenello, Musica di Claudio Monteverdi (uit 1642, kort voor de dood van de componist).¹ Het derde is eigenlijk nog actueler: het is een recent Nederlands toneelstuk, *Schrijven is niet genoeg* van Libbe van der Wal, uitg. in de serie Nieuw Nederlands Toneel bij de Toneelcentrale, Bussum, z.j. – In *Racines Britannicus* (1669) treedt Seneca niet zelf op, al vindt Nero

als „monstre naissant” wel reeds diens vriend Burr(h)us tegenover zich. Het stuk blijft dus buiten beschouwing, hoewel het dichterbij de *Poppea* staat dan ermee vrijwel gelijktijdig werk van Corneille, zoals *Horace*, *Cinna* (± 1640). Impliciet zal dit in het vervolg duidelijk worden.

II. De *Octavia* en *L’Incoronazione di Poppea* hebben hetzelfde onderwerp : de verstoting door Nero van zijn vrouw Octavia, haar verbanning (met toespeling op haar vermoording), zodat hij de verleidelijke, eierzuchtige Poppaea kan trouwen. Zoals alleen al uit de titels blijkt, is de gezichtshoek geheel verschillend, maar in beide vormt in het eerste gedeelte Seneca een obstakel voor Nero’s plan en vindt er een confrontatie tussen ex-leermeester en ex-leerling plaats. Het ligt dus voor de hand beide stukken kort te behandelen, ze te vergelijken en in dit kader de vraag te stellen welke de dramatische functie van de Seneca-figuur in beide is.

Persoonlijk acht ik het weinig waarschijnlijk dat Seneca zelf de auteur is van de *Octavia* – dat doen ook de meeste deskundigen niet-, al zou het chronologisch net kunnen en al is de onechtheid niet definitief bewezen; vgl. de argumentatie van Th. H. Sluiter in zijn uitgave van de *Octavia* (Leiden 1949), p. 11-19. Voor het hier gestelde niet-historische doel kan de vraag echter blijven rusten.

De Octavia stelt het treurig lot van haar die verstoten gaat worden centraal. Nero’s zoveelste wandaad in de „series facinorum” (v. 143): Zij is zijn zoveelste onschuldige slachtoffer. Zij beheerst het eerste „bedrijf”, de naam van Poppaea wordt lang vermeden, al wordt er natuurlijk op haar gezinspeeld, ook in de confrontatie tussen Nero en Seneca. Deze wordt voorafgegaan door een monoloog van de filosoof, waarin hij mediteert over de macht van Fortuna (v. 377 evv.), Almoeder Natuur looft, maar constateert dat de Gouden Tijd dat lustitia op aarde regeerde lang voorbij is en dat men nu met de misdaden (van Nero) en (zijn) vuige lusten en hartstochten het dieptepunt in de neergang der generaties heeft bereikt (±430 evv.). In de mond van een Stoïcus, die immers gelooft in de periodieke ondergang en vernieuwing van de wereld, klinkt dit uiteindelijk minder pessimistisch dan bij anderen; dit terzijde.

Nero’s eerste woorden zijn een bevel tot twee nieuwe executies. Seneca pleit voor gematigdheid, voor clementie, schildert de deugden van een vorst op een wijze die doet denken aan het destijds door hem aan de jeugdige keizer Nero opgedragen *De Clementia*. Hiertegenover plaatst Nero het recht van de heerser tot bruut geweld, zeker tegen-

over te vrezen vijanden zoals zijn gemalin, die haar haar zo dierbare broer (dus de vermoorde Britannicus) maar moet volgen (470/1). Merkwaardig genoeg antwoordt Seneca niet rechtstreeks, maar prijst de deugd van de milde vorst, zoals bv. Augustus. Daarmee biedt hij zijn tegenspeler echter een aanknopingspunt: ook Augustus was pas mild, toen hij het zich kon veroorloven, lulius Caesar heeft voortijdige clementie met vermoording moeten bekopen. Neen, Octavia als dochter van Messalina is een voor hem gevaarlijke vrouw: maar hij heeft nu iemand gevonden voor wie zelfs de drie godinnen uit het Paris-oordeel zouden onderdoen. Wat men zal zeggen, interesseert hem, de Keizer, niet.

Kortom, werkelijk remmend effect heeft Seneca op Nero geen moment; zijn dramatische functie blijkt eer te zijn de keizer de gelegenheid te bieden zich in al zijn teugelloze, perfide wreedheid te vertonen, niet geremd maar eer gestimuleerd door het waardig vermaan van zijn voormalige leermeester.

Over het vervolg kunnen wij kort zijn. Agrippina's schim rijst op uit de onderwereld om haar zoon een spoedige ondergang te voorspellen. Diens nieuwe vrouw, Poppaea, heeft in de bruidsnacht een onheilspellende droom. Octavia, die daarvoor al had geprobeerd burgers die voor haar op wilden komen in toom te houden, moet vertrekken, en als er toch opstandige bewegingen uitbreken, worden deze krachtdadig neergeslagen; Octavia wordt weggesleept om in haar ballingsoord, het eiland Pandateria, te worden gedood. Met een uitvoerige afscheidsscène van haar en een haar toegedaan Koor eindigt het stuk. Het is duidelijk: haar leed is van begin tot eind hoofdthema, maar in nauw verband daarmee staat de grote betekenis voor het stuk van Nero, de ellendeling die liaar het aandoet. Poppaea blijft secundair.

In Monteverdi's opera is het wel heel anders: afgezien van een proloog (zie beneden) begint de opera met Poppea en eindigt hij met haar. Natuurlijk is Ottavia's afscheid van Rome een van de ontroerendste momenten uit *L'Incoronazione*, ook in de huidige uitvoering door de Nederlandse Opera, ontdaan van de romantische orkestratie waarin men het misschien van de grammofoonplaat kent; maar hoofdpersoon is Poppea en dat heeft allerlei consequenties. Nerone blijft onherroepelijk een schurk, dat kon moeilijk anders, maar de nadruk wordt er niet meer dan onvermijdelijk op gelegd. Daardoor kan ook Seneca's functie in het libretto niet geheel dezelfde zijn als in de Octavia, al heeft de librettist zich de gelegenheid om

in strijd met de historische volgorde Seneca's dood nog aan Neron's nieuwe huwelijk te laten voorafgaan niet laten ontnemen, waarmee Nerone een in de Octavia ontbrekende wreedheid pleegt, en daarmee de componist de mogelijkheid geboden tot het schitterende afscheidskoor (*Non morir Seneca*), derde scène van het tweede bedrijf. Ook verder neemt Busenello het met de historische waarheid niet al te precies: hij laat Poppea's vorige echtgenoot Ottone (de latere kortstondige keizer Otho), die in feite op dat ogenblik helemaal niet meer in Rome is, een belangrijke rol spelen – eigenlijk begint het stuk ook niet met Poppea, maar met zijn ontdekking dat Nerone in haar armen slaapt (wat aan het zojuist beweerde m.i. niet afdoet, integendeel) – en het belangrijke van zijn rol is juist dat Ottavia hem' ertoe brengt een moordaanslag op de in haar tuin slapende Poppea te plegen, die natuurlijk mislukt, maar toch aan Neron's besluit Ottavia te verbannen iets meer motivering geeft dan Nero in de *Octavia* had, al oppert de titelfiguur in het Latijnse stuk wel heel even de gedachte Nero te vermoorden, maar dat weet hij niet, v. 174 evv. En tegenover Ottone toont Nerone zich uiteindelijk bijzonder clement. Evenmin wordt Poppea's eerezucht geheel weggewerkt (die vindt aan het eind heel letterlijk haar (be)kroning!), maar dat was ook onnodig, want alles overheersend is haar volmaakte onweerstaanbaarheid: tekst, muziek en in de uitvoeringen van 1971² ook het spel van de vertolkster maken dit tot het centrale gebeuren op het toneel.

Daarmee komen wij tot de functie van de proloog en uiteindelijk tegelijk tot de functie van Seneca in het stuk. Poppea's onweerstaanbaarheid illustreert de almacht van de god Amore, en daarom gaat het, dat blijkt uit de proloog (en uit het slot eveneens). In de proloog staan nl. tegenover elkaar Fortuna, Virtù en Amore. Fortuna begint Virtù de les te lezen: Virtù is machteloos; ook de deugdzame kan alleen met steun van haar, Fortuna zelf, tot rijkdom en aanzien komen (Deh nasconditi o virtù già caduta in povertà, non creduta Deità...Chi professa virtù non spera mai di posseder ricchezza o gloria alcuna se protetto non è da la fortuna.). Virtù dient haar van repliek: juist zij alleen leidt tot het hoogste goed (..io son la vera scala per cui natura al sommo ben ascende...); goed Stoisch dus. Maar dan komt Amore tussen beide en zegt veel machtiger te zijn dan Fortuna of Virtù (Io le virtuti insegno io le fortune dono), eist verering, Fortuna en Virtù erkennen de superioriteit van Amore, die aankondigt dat vandaag weer zal blijken hoezeer hij de wereld regeert. Een aantal hartstochtelijke scènes tussen Nerone en Poppea, het hele verloop van

de handeling (inclusief de plotselinge, niet te beredeneren liefde van Ottone voor Drusilla in de nevenhandeling) en een niet gering aantal expliciete verwijzingen naar Amores macht, door de hele tekst heen verspreid, onderstrepen dit hoofdthema. Zelfs het doodvonnis van Seneca wordt (I, X) ermee verbonden door Nerone: „hoggi verdrai ciò che può far Amore”; als Poppea zich beklagt dat Nerone teveel naar die sluwe Stoïcijn luistert, die aftandse idioot die denkt dat hij de wereld regeert, dan beveelt hij onmiddellijk diens dood en zegt tegen haar: „wees gerust; vandaag zul je nog zien wat de Liefde vermag.”

Inderdaad, Seneca wordt door haar als de hinderpaal gevoeld. Is hij de vertegenwoordiger van Virtù? Al in I, IV zegt Poppea met nadruk tegenover het pessimisme van haar vertrouweling Arnalta, dat zij niet bang is, omdat voor haar vechten Amore en Fortuna. Dan wordt zijn dood symbool ervoor dat Virtù niet opgewassen is tegen Amore (en eventueel niet eens tegen Fortuna), althans niet in dit leven. Maar er ligt een heel merkwaardige ambiguïteit in de schildering van Seneca in *L'Incoronazione*. Zijn de juist geopperde veronderstellingen juist, dan zou dit betekenis kunnen hebben voor de Virtù-opvattingen van Busenello en waarschijnlijk ook Monteverdi. (Dat Virtù in die tijd een zeer specifiek begrip was en zeker verschilt van een Stoïsche virtus, is bekend, maar moet hier er verder buiten gelaten worden.)

Seneca's rol is veel uitgebreider dan in de *Octavia*; wèl is er een confrontatie met de keizer (I, IX) die met die in de Latijnse tragedie parallel verloopt, wél verdwijnt hij in beide stukken halverwege definitief van het toneel, maar er is veel meer. Een operabezoeker in de zaal, die de tekst niet woordelijk verstaat, zal waarschijnlijk vooral onder de indruk komen van de waardigheid van de oude filosoof, maar de anderen die ten tonele gevoerd worden, zijn het niet! Op één belangrijke uitzondering na: de goden,³ nl. Pallade, die hem (I, VIII) zijn dood voorzegt (als godin van de Wijsheid?), waarop hij als waardig Stoïcijn reageert, en Mercurio, die hem (II, I) die dood aankondigt. Deze eerste scène van het tweede bedrijf begint met een monoloog van Seneca over de vreugde van het contempleren in de eenzaamheid van de natuur, die overeenkomst vertoont met een deel van zijn monoloog in de *Octavia*; dan meldt Mercurio hem namens Pallade dat hij dank zij zijn virtù onder de goden zal worden opgenomen: „La sovrana virtù di cui sei pieno deifica i mortali (...) ballade a te mi manda e ti annuntia vicina l'ultima hora di questa

frale vita e'l passaggio all'eterna e infinita." (Dit gedeelte wordt in de huidige opvoering gecoupeerd). En dit gebeurt blijkbaar ook in een korte niet overgeleverde scène (II, IV) na Seneca's dood, waarvan een voetnoot in het pianouittreksel zegt dat de erin optredende personen waren „La virtù con un Choro di Virtù, Seneca". Maar deze deugdheld irriteert (behalve op het moment van zijn dood, zie voetnoot 3) zijn medemensen blijkbaar in hoge mate. Al in I, II beklagen de soldaten van de garde, die 's keizers veiligheid moeten bewaken tijdens zijn rendez-vous met Poppea, zich erover dat hij voor haar de staatszaken verwaarloost en alleen vertrouwt op die pedant Seneca, die inhalige, oude, sluwe vos. Als Seneca in I, VI voor het eerst zelf optreedt, spreekt hij woorden van troost voor Ottavia, maar zij klinken als gemakkelijke gemeenplaatsen, maken op de ongelukkige keizerin geen indruk en wekken de verontwaardiging van de Page, die hem uitvoerig als een hoogmoedige, zelfingenomen moraliserende kletser karakteriseert. Ottavia verzoekt hem dringend bij de keizer te interveniëren om de op handen zijnde verstoting te voorkomen en de Page dreigt Seneca's baard (filosofensymbool!) en boekerij in brand te steken, als hij de vorstin niet helpt. En inderdaad pleit hij bij de keizer, als die hem zijn besluit Ottavia te verstoten meedeelt, voor Ottavia, vooral met een beroep op de ratio, die de mensen en de goden regeert. Dat de gepassioneerde Nerone daarop de „brutale filosoof" wegstuurt, spreekt van zelf. Over Poppea's mening omtrent Seneca, die tot zijn dood leidt, hebben we al gesproken; vergelijk ook II, XII: Nu Seneca dood is, stelt zij al haar hoop op Amore („Hor che Seneca è morto, Amor, ricorro a te; guida mia speme in porto, fammi sposa al mio Re"), Hoofdzakelijk van belang, omdat de tegenstelling tussen Amore en Virtù (Seneca) nogmaals geaccentueerd wordt en inderdaad daalt Amore, de kleine maar almachtige godheid, terstond op aarde neer om haar tegen de moord-aanslag van Ottone te beschermen en Poppea's wensen tot en met haar kroning te vervullen.

In de *Octavia* heet het: „ne (...)improba ferret praemia victrix/dira libido" (v.298-300), in *L'Incoronazione* vierden inderdaad de harts-tochten hun triomfen; Octavia is een onschuldig, zich niet verwe-rend slachtoffer van Nero's wreedheid, zodat men de fabula prae-texta zelfs als verzetsliteratuur heeft kunnen opvatten (en Seneca zelf inderdaad als auteur aannemen) – natuurlijk niet noodzakelijk, men denke aan Iuvenalis' hekelen post factum. Ottavia is in de opera eveneens een onschuldig, maar toch een intrigerend, allerminst willoos

slachtoffer. Het Latijnse stuk is zeker een aanklacht tegen Nero en Seneca is er een en al waardigheid. In de opera valt men hem aan op zijn pedante wijsheid – vermoedelijk te interpreteren als een afwijzing van het Stoïsch deugdbegrip, dat althans in de mensenwereld „weltfremd” is – en zelfs op zijn rijkdom.

Daarmee is het punt bereikt, waarop de problematiek van leven tegenover leer – in het begin aangestipt – aan de orde komt. Maar dit onderwerp kan beter in het vervolg van dit artikel worden besproken, dat zal zijn gewijd aan het derde boven genoemde stuk *Schrijven is niet genoeg*, waarin Seneca van begin tot eind zelf centraal staat en waarin, zoals al uit deze titel blijkt, juist dit probleem cardinaal is.⁴

(Wordt vervolgd)

*Cobetstraat 4
Leiden*

M. F. FRESCO

¹ Een woord van oprechte dank aan de Nederlandse Operastichting, die onmiddellijk bereid bereid was mij een pianouittreksel te lenen voor het schrijven van dit artikel.

² De nieuwe opvoeringen van 1973 moeten nog beginnen, nu ik dit schrijf.

³ Eigenlijk twee meer: zijn dienaren betreuren zijn sterven in de reeds genoemde afscheids-scène (n, III) op ontroerende wijze en de kapitein van de garde, die hem het keizerlijk vonnis overbrengt, is met hem begaan en zegt zelfs: „mori e mori felice.”

⁴ Het vervolg van dit artikel zal in de volgende jaargang gepubliceerd worden.

Etymologische verklaringen in de Institutiones van Gaius

Wie was Gaius?

Voor een goed begrip van de functie, die de etymologische verklaringen in de Institutiones van Gaius hebben, lijkt ons een korte uiteenzetting over zijn persoon en werk gewenst¹.

Over de vraag „wie was Gaius” is veel geschreven. Dit is onder andere te verklaren uit het feit, dat er zo weinig bekend is van de auteur van de Institutiones, het beroemde leerboek voor het romeinse privaatrecht. Naarmate we immers minder weten over iemand, wiens werk alom bewonderd of verafschuwd wordt, des te meer wordt er over hem gedacht, geschreven, verondersteld en wordt het veronderstelde weer bestreden. Enkele informaties kunnen echter direct of indirect uit de geschriften van Gaius zelf worden afgeleid. Zo kan uit zijn Institutiones worden opgemaakt, dat Gaius in de tweede eeuw na Chr. leefde, omdat hij deze gedeeltelijk tijdens en gedeeltelijk na de regering van Antonius Pius (138-161) moet hebben geschreven. Verder blijkt uit dit boek, dat hij romeins burger was en dat hij behoorde tot de rechtsschool der Sabiniani. De leermeesters van deze school noemt hij „nostri praeceptores” (onze leermeesters). De school der Sabiniani is genoemd naar Massurius Sabinus, de opvolger van C. Ateus Capito, de oprichter. In dezelfde tijd, dat wil zeggen van het begin der jaartelling tot in het midden der tweede eeuw, bestond in Rome ook de rechtsschool der Proculiani genoemd naar Proculus, die M. Anistus Labeo, de stichter van deze school opvolgde. De leermeesters der Proculiani duidt Gaius aan als „auctores diversae scholae” (de leermeesters van de andere school).

Van Gaius is ons alleen de voornaam bekend. Hieruit trekt onder anderen Mommsen de conclusie, dat hij uit Griekenland of een van de andere oostelijke provincies afkomstig was, omdat het daar gebruikelijk was iemand slechts met zijn voornaam aan te duiden. Maar Kaser en Honoré bestrijden dit onder meer op grond van het uitstekende latijn, dat Gaius schrijft. Een opvallend feit is, dat Gaius die in latere tijden bekend en geëerd jurist was (keizer Justinianus noemt hem: „Gaius noster”²) op een enkele uitzondering na niet door andere juristen wordt geciteerd.

Dit is wellicht hiermee te verklaren, dat Gaius niet het *ius publice respondendi* (het recht om op gezag van de keizer adviezen te geven) heeft gehad. Nergens blijkt hier althans iets van. Over de inhoud van dit recht, dat sinds Augustus aan een beperkt aantal juristen werd verleend, is men het niet eens. Gaius vermeldt, dat op grond van een besluit van Keizer Hadrianus (117–138) de meningen en adviezen van de juristen, aan wie dit recht was verleend, bindende kracht hadden, als ze eensluidend waren. Bij verschil van mening stond het de rechter vrij de opvattingen te volgen, waaraan hij zelf in het hem voorgelegde geval de voorkeur gaf³.

Hoewel Gaius zeer waarschijnlijk niet het *ius respondendi* heeft gehad, is hij wel met Papinianus, Paulus, Ulpianus en Modestinus (de belangrijkste juridische auteurs uit het begin van de derde eeuw) in de *Lex citandi* van 426 opgenomen. Deze wet en ook enkele vroegere citeerwetten beoogden enige orde en rechtszekerheid te scheppen door de rechtskracht van de adviezen der juristen te beperken tot de adviezen van hen, die in de citeerwetten genoemd waren. De adviezen waren immers vaak tegenstrijdig, terwijl hun aantal in de loop der eeuwen overstelpend groot geworden was.

Tenslotte kunnen we de waardering voor Gaius ook opmaken uit de *Oxyrhynchos Papyri* (die tijdens opgravingen in de jaren 1901 en 1906 werden gevonden), omdat hieruit blijkt, dat zijn *Institutiones* in de derde eeuw al in Egypte circuleerden.

Uit een en ander kunnen we concluderen, dat Gaius in zijn tijd nog niet in die mate erkend werd, als later wel het geval was.

Behalve de *Institutiones* staan nog op naam van Gaius: een commentaar op de wet van de Twaalf Tafelen, een commentaar op het *Edictum Provinciale* en verschillende monografieën en casuïstische werken, waarvan enkele fragmenten in de *Digesta*⁴ van Justinianus zijn opgenomen.

Tenslotte zouden ook de *Libri rerum cottidianarum sive aureorum* (sc. *dictorum*) van zijn hand afkomstig zijn, maar volgens sommige romanisten⁵ zijn deze een naklassieke bewerking van zijn *Institutiones*.

De Institutiones

Het zijn de *Institutiones*, die aan Gaius zijn grote bekendheid hebben gegeven. Zij zijn aan de rechtsscholen in het Romeinse Rijk algemeen als inleidend leerboek gebruikt en ze zijn ook nu nog van groot belang bij het onderwijs in het romeinse recht. Zij dienden grotendeels

tot model van de *Institutiones* van Justinianus, terwijl fragmenten zijn opgenomen in de *Digesta* (533). Een verkorte uitgave, *Epitome Gaii*, is te vinden in de *Lex Romana Visigothorum* (506).

De volledige tekst van de *Institutiones* van Gaius is eeuwenlang onbekend geweest, totdat in 1816 Niebuhr in de bibliotheek van het domkapittel te Verona de tekst ontdekte op een palimpsest⁶ waarop het leven van de heilige Hieronymus was geschreven. Het handschrift, dat vermoedelijk uit de vijfde eeuw dateert, heeft veel geleden van de chemische middelen, waarmee men de onderliggende Gaiustekst weer leesbaar heeft willen maken. Enkele belangrijke ontbrekende fragmenten bleken gelukkig juist te staan op papyri, die in 1933 door Medea Norsa te Cairo werden ontdekt.

Wanneer we de *Institutiones* van Gaius – het enige praktisch volledige werk, dat we hebben van een jurist uit de klassieke tijd – vergelijken met de fragmenten die we hebben van andere juridische auteurs uit zijn tijd, dan is het opvallende verschil, dat Gaius in dit boek niet aan de hand van praktijkvoorbeelden, niet casuïsch, maar systematisch schrijft.

Gaius is voor zover we weten de eerste romeinse jurist, die het privaatrecht systematisch geordend heeft door een verdeling in *personae* (personen) *res* (zowel gebruikt in de zin van zaken als vermogen) en *actiones* (rechtsmiddelen) te maken en door – wat ook iets nieuws was – de zaken weer onder te verdelen in lichamelijke zaken en onlichamelijke zaken⁷. Zijn systematische behandeling van personenrecht, zakenrecht, erfrecht en verbintenissenrecht heeft doorgewerkt tot in de codificaties van het hedendaagse privaatrecht.

Het is overigens te begrijpen, dat juist een didacticus als Gaius de materie van het privaatrecht gesystematiseerd heeft om zo voor degenen, voor wie de *Institutiones* bestemd waren⁸, het inzicht in en het overzicht van de leerstof te vergemakkelijken. Men is er immers over het algemeen van overtuigd, dat de *Institutiones* in eerste opzet de tekst van door Gaius gegeven colleges zijn, in de loop der jaren herzien en aangepast aan wijzigingen in het recht, en tenslotte in boekvorm gepubliceerd hetzij door Gaius zelf, hetzij na zijn dood door een leerling.

Het mondelinge karakter van de *Institutiones* komt tot uitdrukking in allerlei zinsneden, die eerder op toehoorders dan op lezers zijn afgestemd. Gaius schrijft in korte zinnen, die echter niet de gecomprimeerdheid of de gecompliceerdheid van de zinnen van Tacitus hebben. De dosering van de informatie, die hij geeft, is met zorg afge-

wogen. Vaak verwijst hij naar een vroegere uiteenzetting: „ut supra diximus” (zoals wij eerder gezegd hebben), geeft hij een nadere toelichting op een voorafgaande informatie: „sed quod diximus, ita intellegemus” (maar wat wij gezegd hebben, zullen wij zo moeten opvatten).

Een nieuwe paragraaf begint met de woorden: „dispiciamus nunc” of „videamus nunc” (laten we nu eens zien). Komt hij bij een hachelijk onderwerp dan steekt hij de wijsvinger als het ware waarschuwend op: „admonendi sumus” (we moeten erop gewezen worden, met andere woorden: wij moeten eraan denken). Meer dan eens licht hij een woord dat hij gebruikt toe, geeft er een omschrijving van. Bij voorbeeld: „nuncupare est enim palam pronuntiare” (nuncupare nu is openlijk bekend maken), „exercitor vocatur is ad quem cotidianus navis quaestus pervenit” (exercitor wordt hij genoemd aan wie de dagelijkse winst van een schip toekomt).

Men vraagt zich wel eens af: zijn die omschrijvingen van een woord uit didactisch oogpunt altijd nodig? Was Gaius misschien inderdaad uit een oosterse provincie afkomstig? Heeft hij daarom de betekenis van een woord vaak omschreven, omdat de inhoud ervan ook voor hem niet vanzelf sprak? Of heeft hij gesproken en geschreven voor mensen, die het latijn niet volkomen beheersten? Hield hij als leermeester in Rome rekening met het feit, dat hij ook leerlingen had, die uit de provincie afkomstig waren? Of heeft hij misschien in de provincie gedoceerd?

Deze beide laatste overwegingen zijn in overeenstemming met de hypothese van Honoré. Deze acht het namelijk waarschijnlijk, dat Gaius zelf niet uit de provincie afkomstig was, dat hij zijn opleiding heeft gehad aan de rechtsschool der Sabiniani en vervolgens aan deze school verbonden is geweest als docent. Op grond van verschillende indicaties acht Honoré het bovendien te verdedigen, dat Gaius in een latere periode van zijn leven – misschien na het reeds genoemde besluit van Hadrianus – naar de provincie is gegaan en ook daar aan rechtsscholen heeft gedoceerd (Dyrrachium, Troas, en Berytus)⁹.

Het feit, dat voor zover wij weten, alleen Gaius een commentaar op het Edictum Provinciale heeft geschreven, wijst in ieder geval op een grote bekendheid met en belangstelling voor het romeinse recht in de provincie.

Tot welke gevolgtrekkingen men ook komt met betrekking tot de persoon en het werk van Gaius, één conclusie valt niet te betwisten, namelijk dat hij een begaafd didacticus is geweest. Hij heeft beseft, dat

bij het onderwijs vooral in de beginfase de taal, die we gebruiken, niet eenvoudig genoeg kan zijn, dat we niets bekend mogen veronderstellen, dat eventuele misverstanden bij voorbaat dienen geëlimineerd te worden en dat de herhaling van een eerder gegeven informatie, liefst op een andere manier, kennisoverdracht bevordert.

In dit kader passen ook zijn etymologische verklaringen, waarin hij de afleiding van een woord aangeeft. Hiermee verduidelijkt en beklemtoont hij de uitleg, die eraan vooraf is gegaan. We kunnen daarbij niet aan de indruk ontkomen, dat Gaius zelf plezier in het geven van deze verklaringen had. Hieronder zullen wij enkele van deze verklaringen bespreken. Onze werkwijze zal daarbij ongeveer als volgt zijn: eerst wordt de latijnse context gegeven; vervolgens wordt deze tekst verkort geparafraseerd, omdat een vertaling qua inhoud voor niet-juristen niet altijd duidelijk zal zijn of althans misverstanden kan oproepen; tenslotte worden de zinsneden, waarin de etymologische verklaringen voorkomen en die cursief gedrukt zijn, vrij vertaald en van commentaar voorzien.

*Etymologische verklaringen*¹⁰.

1. *Filii spurii* – Inst. I, 64.

Ergo si quis nefarias atque incestas nuptias contraxerit neque uxorem habere videtur neque liberos: itaque hi, qui ex eo coitu nascuntur, matrem quidem habere videntur, patrem vero non utique, nec ob id in potestate eius sunt, quales sunt ii, quos mater vulgo concepit: nam et hi patrem habere non intelleguntur, cum is et incertus sit; *unde solent spurii filii appellari vel a Graeca voce quasi σποράδην concepti vel quasi sine patre filii.*

In deze paragraaf geeft Gaius een opsomming van die kinderen, die geacht worden wel een moeder, maar in ieder geval geen vader te hebben, zoals bijvoorbeeld bloedschennige kinderen. Hij besluit deze opsomming met die kinderen, wier vader zelfs aan de moeder onbekend is, omdat zij in de desbetreffende periode met meer mannen omgang heeft gehad. *Daarom worden ze spurii filii genoemd of zonen, die – zoals de Grieken zeggen – als het ware σποράδην (verstrooid, verspreid) zijn geconcipieerd of bij wijze van spreken vaderloze zonen.*

Het is duidelijk, dat Gaius hier suggereert, dat spurius met σποράδην verwant is. Sprekend over spurii filii wilde hij de betekenis hiervan verduidelijken door op deze verwantschap te wijzen. Hij vond daarbij een verklaring, die tegelijkertijd de uitdrukking „vulgo concipere”, zoals hij deze interpreteerde, nader preciseerde. Zijn omschrijving „quasi σποράδην concepti” door Oltmans vertaald met: „schijnbaar

uit gemeenschap met meerderen ontvangen”, vinden we later ook bij Modestinus (± 230 na Chr.), zij het met een kleine wijziging: D 1, 5, 23:

vulgo concepti dicuntur, qui patrem demonstrare non possunt, vel qui possunt quidem, sed eum habent, quem habere non licet, qui et spurii appellantur παρά τὴν σποράν.

men zegt, dat die kinderen „vulgo” geconcipieerd zijn, die hun vader niet kunnen aanwijzen of dit wel kunnen, maar een vader hebben, die ze niet mogen hebben; en deze worden ook wel „spurii” genoemd naar „σπορά”.

Uit dit citaat van Modestinus blijkt, dat deze tot de spurii filii ook rekent die zonen, wier vader wel bekend is, maar die uit een ongeoorloofde verbintenis geboren zijn, zoals bijvoorbeeld bloedschennige kinderen.

We kunnen ons nu afvragen, of de etymologische verklaring, die Gaius aan spurius geeft en die min of meer door Modestinus is overgenomen, gefundeerd was. Heeft Gaius de verwantschap tussen spurius en σποράδην vermoed, waarbij hij geleid werd door een zekere overeenstemming in klank en misschien ook in betekenis (tussen twee haakjes een onbetrouwbare gids bij etymologische verklaringen!)? Of was hij linguïstisch meer onderlegd dan wij kunnen nagaan? Tegen dit laatste pleit, dat Gaius het niet altijd bij het rechte eind heeft met zijn etymologische verklaringen en dat deze vaak doelgericht en pragmatisch zijn, zoals wij ook nog elders zullen zien.

De hier door Gaius gesuggereerde verwantschap tussen het bijvoeglijk naamwoord spurius en σποράδην (het van σπορά afgeleide bijwoord) wordt evenwel door de meeste etymologen onderschreven. Het zelfstandig naamwoord spurium betekent echter vrouwelijke schaamte¹¹, terwijl het griekse σπορά niet alleen het zaaien of verwekken, maar ook de grond, waarin gezaaid wordt, kan betekenen.

Correspondeert het bijvoeglijk naamwoord spurius met spurium¹², dan kunnen we spurii filii omschrijven als die zonen, die slechts kunnen zeggen, wie hun moeder is. En dit laatste zal meestal dan het geval zijn, wanneer hun moeder in de desbetreffende periode met meer mannen omgang heeft gehad. De interpretatie, die Gaius hier van spurii filii geeft, is derhalve wel te verdedigen, hoewel de betekenis van spurius ons meer lijkt overeen te komen met de omschrijving van Modestinus. Vertalingen als bastaarden, onechte kinderen, onwettige kinderen stemmen meer overeen met de interpretatie van Modestinus dan met die van Gaius.

2. Mancipatio – Inst. I, 121¹³.

In de paragrafen 119 en 120 beschrijft Gaius de mancipatio, die oorspronkelijk de afsluiting geweest moet zijn van de verkoop à contant van res Mancipi, waarbij de koopprijs bestond uit aes rude (onbewerkt brons), dat in aanwezigheid van vijf getuigen en een libripens (weegschaalhouder) werd afgewogen. Men noemde dit dan ook een handeling per aes et libram (door middel van brons en een weegschaal). In later tijden, toen het geld gemunt was, werd het afwegen van de koopprijs en daarmee ook de betaling gesymboliseerd door het overhandigen aan de verkoper van een raudusculum (een stukje metaal), waarmee de koper eerst een tikje tegen de weegschaal had gegeven. Hieraan voorafgaand sprak de koper de zaak, bij voorbeeld een slaaf, vasthoudend de volgende woorden: „hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio isque mihi emptus esto hoc aere aeneaque libra” („ik zeg, dat deze slaaf volgens het recht der Quirites¹⁴ de mijne is en hij moet voor mij gekocht zijn met dit brons en deze bronzen weegschaal”),

Ten tijde van Gaius is de mancipatio geworden tot een formele wijze van eigendoms verkrijging van res Mancipi¹⁵, ook als er geen sprake is van koop, maar bijvoorbeeld op grond van een schenking of legaat. Gaius noemt de mancipatie dan ook een imaginaria venditio (een denkbeeldige verkoop).

Res Mancipi zijn slaven en groot vee, zoals ossen, paarden, muilezels en ezels. Ook onroerende goederen in Italië behoren tot de res Mancipi. Er zijn echter aanwijzingen, dat deze in vroegere tijden onvervreemdbaar waren. In Inst. II, 22 zegt Gaius, dat res Mancipi zaken zijn, die door mancipatio worden overgedragen en dat ze daarom ook res Mancipi worden genoemd. We kunnen deze verklaring vergelijken met een film die achterste voren wordt afgedraaid¹⁶.

Gaius sluit zijn verhandeling over de mancipatio in Inst. I, 121 als volgt af:

In eo solo praediorum mancipatio a ceterorum mancipatione differt, quod personae serviles et liberae, item animalia, quae Mancipi sunt, nisi in praesentia sint, Mancipari non possunt; adeo quidem, ut eum, qui Mancipio accipit, adprehendere id ipsum, quod ei Mancipio datur, necesse sit; unde etiam Mancipatio dicitur, quia manu res capitur; praedia vero absentia solent Mancipari.

Het verschil tussen de mancipatio van landerijen en de mancipatio van andere zaken, zoals slaven en vee, bestaat hierin, dat deze laatste bij de mancipatio aanwezig moet zijn en dat het noodzakelijk is, dat hij, die ze ontvangt, ze beetpakt. *Daarom heet deze verkrijging ook mancipatio, omdat de zaak met de hand genomen wordt; maar onroerende*

goederen pleegt men te manciperen zonder dat men ter plaatse aanwezig is (dat wil zeggen: zonder dat ze met de hand genomen worden).

Dit laatste zinnetje voegt Gaius naar het ons toeschijnt wat spijtig toe, omdat zijn verklaring van *mancipatio* nu niet lijkt te kloppen. Immers, bij afwezigheid kan men zaken niet met de hand nemen. Maar als de veronderstelling, dat onroerende goederen aanvankelijk onvervreemdbaar waren juist is en als we bovendien aannemen, dat ze dit nog waren, toen de *mancipatio* voor roerende zaken al werd toegepast, dan lijkt er tegen deze verklaring geen bezwaar te bestaan.

Over het ontstaan van de *mancipatio* en in verband daarmee over de betekenis van de woorden *mancipium*¹⁷, *manceps*, *res Mancipi*, *mancipatio* en *manus* bestaat een uitgebreide literatuur.

Men wijst daarin onder andere op de parallel tussen de *mancipatio* en het vindicatieproces *per legis actionem*, (het oude eigendomsproces). In dit proces wordt de betwiste zaak door beide partijen onder het uitspreken van dezelfde woorden, als waarmee de *mancipatio*-formule begint, vastgehouden en opgeëist: „*hunc ego hominem ex iure Quiritium meum esse aio*” (ik zeg, dat deze slaaf volgen het recht der *Quirites* de mijne is).

3. *Dupondius en dispensator* – Inst. I, 122¹⁸.

Met deze tekst, die niet meer volledig te lezen was, maar die wel gereconstrueerd kon worden, sluit Gaius aan bij zijn beschrijving van de *mancipatio*.

Ideo autem aes et libra adhibetur, quia otim aereis nummis utebantur; et erant asses, dupondii, semisses, quadrantes, nec ullus aureus vel argenteus nummus in usu erat, sicut ex lege XII tabularum intellegere possumus; eorumque asses librales erant et dupondii scilicet erant bilibres; unde etiam dupondius dictus est, quasi duo pondo, quod nomen adhuc in usu retinetur; semisses et quadrantes pro rata scilicet portione ad pondus examinati erant; quam ob rem qui dabat olim pecuniam non numerabat eam, sed appendebat; unde servi, quibus permittitur administratio pecuniae, dispensatores appellati sunt et adhuc vocantur.

Daarom worden bij de *mancipatio* brons en een weegschaal gebruikt, omdat er vroeger alleen bronzen geldstukken in omloop waren, zoals we uit de Wet van de Twaalf Tafelen kunnen opmaken. En de koopkracht van die geldstukken werd niet bepaald door hun aantal, maar door hun gewicht. In die tijd nu waren er asses, dupondii, semisses en quadrantes. *De asses wogen een pond, de semisses een halve pond, de quadrantes een kwart pond en de dupondii wogen twee pond. Daarom is een dupondius tweeponder genoemd* en die naam gebruiken we nu nog, hoewel hij nu niet meer twee pond weegt. *Vroeger telde hij, die aan iemand geld gaf, dat geld dus niet uit, maar woog het. En zo komt het, dat de slaven, aan wie het beheer van geld was toevertrouwd, dispensatores („uitwegers”) zijn genoemd en zo heten ze nu nog.*

Gaius geeft hier als het ware een historisch overzichtje¹⁹ van het romeinse geldwezen, waarbij hij teruggaat tot de tijd van de Wet van de Twaalf Tafelen.

Wij geloven echter niet, dat zijn uiteenzetting chronologisch juist is. Ook hebben wij de indruk, dat hij geen onderscheid maakt tussen de periode van het aes rude (het onbewerkte brons) en het aes grave (het zware bronsgeld).

Tot Gaius' tijd zouden voor wat het bronsgeld betreft de volgende perioden te onderscheiden zijn:

1. de periode van het aes rude, waarin onbewerkte klompjes brons als betaalmiddel fungeerden. Deze moesten ter bepaling van hun waarde worden gewogen.
2. de periode van het aes signatum, waarin bronzen staven, die gemerkt waren, en die misschien ook nog gewogen werden, als geld dienden.
3. de periode van het aes grave, die 289 (of 269) voor Chr. begint. In dat jaar wordt een college van muntmeesters ingesteld, dat de eerste koperen munten laat vervaardigen. Deze geldstukken, die werden gegoten, zijn de asses, dupondii, semisses en quadrantes, die Gaius noemt. Of in geval van betaling met deze geldstukken nog weging ter controle plaatsvond, is ons niet bekend.
4. Sinds ongeveer 200 voor Chr. worden de geldstukken geslagen. Langzamerhand worden mede als gevolg van de geldontwaarding de koperen geldstukken in gewicht en omvang teruggebracht, zodat ze niet meer het gewicht vertegenwoordigen, dat hun naam zou doen vermoeden. Ten tijde van Cicero weegt de as nog slechts 1/36 van zijn oorspronkelijke gewicht van één romeins pond (327 gram).

Op grond van het bovenstaande kunnen we begrijpen, dat Gaius het nodig achtte de naam van de verschillende bronzen geldstukken toe te lichten. Dat slaven, aan wie het beheer van geld werd toevertrouwd, dispensatores werden genoemd, omdat vroeger bij betaling het geld moest worden gewogen, lijkt ons onweerlegbaar.

4. *Mutuum* – Gaius III, 90²⁰.

Re contrahitur obligatio velut mutui datione; mutui datio proprie in his rebus contingit, quae res pondere, numero, mensura constant, qualis est pecunia numerata, vinum, oleum, frumentum, aes, argentum, aurum, quae res aut numerando aut metiendo aut pendendo in hoc damus, ut accipientium fiant et quandoque nobis non

eaedem, sed aliae eiusdem naturae reddantur, *unde etiam mutuum appellatum est, quia quod ita tibi a me datum est, ex meo tuum fit,*

Gaius zet hier uiteen, dat een verbintenis „re”, door het overgeven van een zaak of zaken, wordt aangegaan, zoals bij het in verbruikleen geven. Dit geschiedt bijvoorbeeld door het aan iemand uittellen van geld met de bedoeling, dat degene, die het geld ontvangt, hiervan eigenaar wordt en te zijner tijd een zelfde bedrag in dezelfde munteenheid terugbetaalt. *Daarom nu heet dit mutuum, omdat datgene, wat met deze bedoeling door mij aan jou gegeven is, van het mijne tot het jouwe wordt.*

Gaius verklaart het woord mutuum als een samenvoeging van meo en tuum. Bij Paulus vindt men later een verklaring in dezelfde zin, niet alleen om te omschrijven wat mutuum is, maar ook om aan de hand hiervan het verschil tussen mutuum (geldleen) en creditum (het geven van uitstel van betaling) te illustreren²¹.

Hoewel de verklaring, die Gaius van het woord mutuum geeft, qua inhoud overeenstemt met de rechtsfiguur van het mutuum, lijkt het ons toch wel zeker, dat deze verklaring taalkundig niet juist is. Etymologen geloven, dat mutuum verwant is met munus (vriendendienst), communis (gemeenschappelijk) en verwijzen naar $\mu\omicron\iota\tau\omicron\nu$, waarbij waarschijnlijk ook mutare in de zin van veranderen, verwisselen, verruilen behoorde. We achten het heel goed mogelijk, dat mutuum – het renteloos uitlenen van geld – inderdaad verwant is met munus, omdat deze vorm van geldleen in een kleine gemeenschap beschouwd kan worden als een uit de vriendschap, uit de samenleving voortvloeiende plicht, waarop men wanneer men zelf eens in moeilijke omstandigheden komt te verkeren ook een beroep kan doen: inutuus betekent immers wederkerig.

Mutuum werd in de kleine kring van gegoede romeinse burgers inderdaad als een officium amicitiae, plicht van de vriendschap beschouwd²².

Mutuum staat als praktisch vormvrije handeling²³ tegenover het nexum, waarbij de debiteur zich onder het uitspreken van bepaalde woorden per aes et librum in aanwezigheid van getuigen verbindt. Mommsen veronderstelt dat de vormvrije geldlening is ontleend aan het handelsverkeer met de peregrini en dat later het woord mutuum, waarmee de Romeinen deze geldlening aanduiden als $\mu\omicron\iota\tau\omicron\nu$ door de Grieken op Sicilië werd gerecipieerd²⁴. We kunnen ons echter ook voorstellen, dat de onder vrienden toegepaste vormvrije geldlening gebruikt werd in het handelsverkeer met peregrini, omdat daarvoor formele handelingen, waarbij voor vreemden moeilijke en misschien onbegrijpelijke woorden gesproken moesten worden, minder geschikt waren.

Conclusie

In het voorafgaande hebben we enkele voorbeelden laten zien van de talrijke etymologische verklaringen, die Gaius in zijn *Institutiones* geeft. We hebben daarbij de keus laten vallen op die verklaringen, die niet helemaal voor zichzelf spraken en waarbij enige kritische opmerkingen waren te plaatsen. We moeten bij dit alles bedenken dat Gaius zijn verklaringen niet geeft als linguïst, maar als jurist en leermeester, die voor zijn leerlingen nog eens in het kort wil herhalen, wat hij heeft uiteengezet.

Hoewel zijn verklaringen dus duidelijk een didactische functie hebben, geloven we toch niet, dat we hier van ezelsbruggetjes mogen spreken. Immers, niet alleen de *didacticus* Gaius, maar ook andere romeinse juristen passen etymologische verklaringen onder invloed van de Stoa veelvuldig toe. De Stoa leerde evenals Plato en Aristoteles, dat er een intiem verband bestaat tussen de woorden en de begrippen, die ze moeten weergeven; dat de woorden een natuurlijke betekenis hebben en dat zij dienovereenkomstig gebruikt moeten worden. De etymologie is het middel om het begrip, dat in een woord ligt opgesloten te vinden. Kennis en inzicht zijn volgens deze filosofen de basis voor een goed handelen, voor „deugd”. Het uitgangspunt bij het geven van een etymologische verklaring is dus eerder filosofisch dan linguïstisch.

De romeinse juristen gaan deze verklaringen echter toepassen om de juridische begrippen duidelijk af te bakenen (dialectiek)²⁵.

Zo hebben we bij de bespreking van *mutuum* gezien, dat de jurist Paulus de etymologische verklaring van dit woord niet alleen gebruikt om deze rechtsfiguur te omschrijven, maar ook om het verschil met *credittum* aan te tonen.

We willen de voorbeelden van etymologische verklaringen van Gaius afsluiten met de beroemde tekst uit het eerste boek van de *Institutiones* van Ulpianus, omdat hierin na de etymologische verklaring van het woord *ius* de filosofische, idealistische benadering, tot uitdrukking komt. D. 1, 1, 1, pr.:

Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat, est autem a iustitia appellatum. nam ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi.

Hij, die het recht gaat bestuderen, moet voor alles weten, waar het woord „recht” vandaan komt. Recht nu is genoemd naar rechtvaardigheid. Want recht is, zoals Celsus het zo treffend omschrijft, de kunst verstaan van het goede en billijke.

Voor de juristen van deze tijd zijn de etymologische verklaringen van

Gaius en andere romeinse juristen bijzonder verhelderend en leerzaam, ook al zijn ze taalkundig onjuist; voor de linguïst kunnen deze zelfde verklaringen misschien een reden tot ergernis of verbazing zijn. Wij hopen, dat deze ontmoeting op een grensgebied van de wetenschappen van taal en recht enigermate zal bijdragen tot een grotere samenwerking tussen hen, die deze wetenschappen beoefenen²⁶.

*Ch. van Montpensierlaan 40,
Amstelveen*

B. BERGSMAN-VAN KRIMPEN

¹ W. Kunkel – Römische Rechtsgeschichte (Köln, 1964);
M. Kaser – Römische Rechtsgeschichte (Göttingen, 1967);
F. Schulz – Geschichte der Römischen Rechtswissenschaft (Weimar, 1963);
L. Wenger – Die Quellen des Römischen Rechts (Wien, 1953);
A. C. Oltmans – De Instituten van Gaius (Haarlem, 1967); een tekstuitgave met vertaling.
A. M. Honoré – Gaius (Oxford, 1962).

² Constitutio Omnem, I.

³ Inst. I, 7.

⁴ De Digesta zijn een bloemlezing van geschriften van klassieke juristen. Uit deze geschriften werden door de commissie, die de Digesta heeft samengesteld, fragmenten genomen, die per onderwerp zo gerangschikt werden, dat ze een doorlopende verhandeling vormden.

⁵ V. Arangio Ruiz, Ancora sulla Res Cottidianae in Studi Bonfante I (Milaan 1930), blz. 495-521.

⁶ Een palimpsest is een perkament, dat voor een tweede keer is gebruikt, nadat de oorspronkelijke erop geschreven tekst is afgekrabd of afgewassen.

⁷ Lichamelijke zaken zijn die zaken, die aangeraakt kunnen worden, zoals een kleed, goud, zilver; onlichamelijke zaken zijn die zaken, die niet aangeraakt kunnen worden, zoals het recht op een erfenis, het recht van vruchtgebruik en vorderingsrechten. (Inst. II, 12 t/m 14).

⁸ Of zijn leerlingen nu zijn onderwijs volgden aan de rechtsschool der Sabiniani, of aan een rechtsschool in de provincie, of zij een opleiding genoten als toekomstige juristen of als keizerlijke ambtenaren in de provincie, wat ook wel gedacht wordt, is hiervoor van geen belang.

⁹ Dig. 50, 17, 9.

¹⁰ A. Walde en J. B. Hofmann – Lateinisches Etymologisches Wörterbuch I, II, III (Heidelberg, 1938, 1954, 1956);

A. Berger – Encyclopedic Dictionary of Roman Law (Philadelphia, 1953);

A. Ernout et A. Meillet – Dictionnaire de la langue Latine (Paris, 1959-1960);

L. Ceci – Le etimologie dei giureconsulti romani (Torino, 1892);

B. Biondi – Valore delle etimologie dei giuristi romani in Synteleia Arangio Ruiz (Napoli, 1964);

Varro – On the latin language (London, 1951),

Isidori Hispalensis episcopi etymologiarum sive originum libri XX (Oxford, 1966).

¹¹ Isidorus (zevende eeuw) schrijft in zijn Origines 9, 5, 24: „... muliebrem naturam veteres spurium vocabant” (de ouden noemden de vrouwelijke natuur spurium). Anderen omschrijven spurium als „pudendum muliebre”.

¹² Sommige etymologen achten spurium verwant met spurcus (vuil, gemeen), met spemere (afzonderen, minachten) en met ἀσπαίρω (met de voeten schoppen). Vgl. Isidorus, Origines: 9, 5, 25: „... spurii quasi extra puritatem, id est quasi immundi” (spurii als het ware onzuiver, dat wil zeggen, als het ware vuil). We achten het niet onmogelijk, dat de betekenis van het woord spurium zich in de loop der eeuwen in deze zin ontwikkeld heeft, ook als spurium niet verwant is met spurcus.

¹³ D. Hazewinkel-Suringa – Mancipatio en traditie (Alphen a/d Rijn, 1931).

H. van den Brink – 1. Ius fasque (Amsterdam, 1968).

2. Ex iure Quiritium (Deventer, 1968).

O. Karlowa – Komische Rechtsgeschichte n (Leipzig, 1901).

Philippe Meylan – Essai d'explication sémantique du mot *mancipare* in Studi in onore di Pietro de Francisci I (Milaan, 1956).

¹⁴ Het is moeilijk voor de uitdrukking „*ex iure Quiritium*” een vertaling te geven, omdat het onzeker is, wie de *Quiritis* zijn. Men vertaalt het meestal met: „volgens het *ius civile*”.

¹⁵ Ook vrije personen in potestate kunnen gemancipeerd worden, maar deze zijn geen *res mancipi*.

¹⁶ Ook andere juristen geven wel eens een etymologische verklaring in deze taalkundig ave-rechtsse volgorde. We denken hier onder andere aan de uitspraak van Ulpianus: „*ius est autem appellatum a iustitia*” (het recht ontleent zijn naam aan de rechtvaardigheid). D 1, 1, 1, pr.

¹⁷ Volgens Florentinus, een tijdgenoot van Gaius, worden slaven *mancipia* genoemd, omdat ze met de hand van de vijanden zijn weggenomen (*mancipia, quod ab hostibus manu capiantur*: D 1, 5, 4, 3).

¹⁸ A. N. Zadoks – Josephus Jitta en W. A. van Es – Muntwijzer van de Romeinse tijd ('s-Gravenhage, 1962);

H. Mattingly – Roman coins from the earliest times to the fall of the western empire (London, 1960).

¹⁹ Zowel Gaius als zijn tijdgenoot Pomponius tonen belangstelling voor de ontwikkeling en verandering van het recht in de loop der tijden. Dat wil overigens nog niet zeggen, dat hun rechtshistorische uiteenzettingen ook juist of verantwoord zijn. Maar desalniettemin zijn ze de moeite van het bestuderen waard, omdat ze ons een inzicht geven in hetgeen men in die tijden wist en dacht.

²⁰ Th. Mommsen – Römische Rechtsgeschichte, I (Berlin, 1933);

H. van den Brink – *Ius fasque* (Amsterdam, 1968);

F. Schulz – *Classical Roman Law* (Oxford, 1954);

D. Daube – *Roman Law* (Edinburgh, 1969).

²¹ D 12, 1, 2, 2 en 3; *Mutuuum* heet zo, omdat iets van het mijne tot het jouwe wordt (*ex meo tuum*). Van *mutuum* kan geen sprake zijn, als er geen geld wordt overgedragen, maar van *crediet* kan sprake zijn, ook als er geen geld wordt overgedragen, b.v. als na een huwelijk een *dos*/truidsschat wordt beloofd.

²² Cicero. *Ad fam.* 14, 1, 5.

Naast *mutuum* golden ook *depositum*, *commodatum*, *mandatum* en *fideiussio* (resp. bewaar-geving, bruikleen, lastgeving en borgtocht), die echter van latere datum zijn, als *officia amicitiae* (uit de vriendschap voortvloeiende plichten). Het vragen van een tegenprestatie voor deze vriendendiensten werd in strijd met de goede trouw geacht. Schulz merkt naar aanleiding hiervan op: Roman friends made claims on each other, which would cause a modern friend to break off the friendship without delay.

²³ Het enige vormvereiste is de overgave van het geld (met de bedoeling de ontvanger daarvan eigenaar te maken en te zijner tijd een zelfde som terug te ontvangen).

²⁴ Vergelijk hiermee Varro, *De lingua latina*, 5, 179: *si datum, quod reddatur, mutuuum, quod Siculi μούρον (van mutuuum is sprake, als dat wat gegeven is teruggegeven moet worden, wat de Siciliërs μούρον noemen).*

²⁵ Daarom is de afbakening van de juridische begrippen, van de rechtsfiguren zo belangrijk, omdat men in geval van een proces de formules moet kiezen, die bij het desbetreffende contract of delict hoort. Procedeert men met de verkeerde formules, dan verliest men het proces. Zo kan men bijvoorbeeld in geval van ruil niet met succes procederen met de formules van koop.

²⁶ Voor een meer algemene oriëntering over de betekenis van de taal voor het recht, zie G. C. J. J. van den Bergh – „Rechtstaat en rechtsvinding” in „Plus est en vous”, aangeboden aan A. Pitio (Haarlem, 1970).

Muskiete-jag

Jou vabond, wag, ek sal jou kry,
van jou sal net 'n bloedkol bly
Hier op my kamermure.
Deur jou vervloekte gonsery
Deur jou gebyt en plagery
Kon ek nie slaap vir ure.

Mag ik my voorstel, eer ons skei,
Eer jy die doodslag van my kry –
My naam is van der Merwe.
Muskiet, wees maar nie treurig nie,
Wees ook nie so kieskeurig nie,
Jy moet tog één dag sterwe.

Verwekker van malaria,
Sing maar jou laatste aria –
Nog een minuut vir grasia.
Al soebat jy nou nòg so lang,
Al se jy ook: ek es nie bang,
Nooit sienjy weer jou nasie . . .

Hoe sedig sit hy. O, die krengr!
Sy kinders kan maar kranse bring,
Nóu gaan die vabond sterwe...
Pardoef! Dis mis! Daar gaan hy weer!
Maar dood sal hy, sowaar ek sweer –
My naam is van der Merwe!

A. D. KEET

Venatio culicis

Ha, furcifer!, te capiam!
Haec paries sanguineam
 Tantum labem servabit.
Damnate! Tu, susurritans,
Me mordens atque irritans,
 Somnum non iam turbabis.

Priusquam mortem ineas
Per me, me notum habeas:
 Nomen mihi Mervalis.
Ne, culex, nimis doleas,
Ne cures, quando pereas:
 Es utique mortalis.

Qui generas *malariam*,
Supremam cantes *ariam* –
 Tempus breve habebis.
Nunc, quantum voles, supplica
Vel fortem temet praedica –
 Tuos non iam videbis.

Quam pudens sedet! Improbe!
Nati, coronas nectite:
 Patri hora letalis . . .
Hoc habeas! – Heu, avolat!
At morietur! Hoc iurat,
 Cui nomen est Mervalis.

vert. H. VROOM

Een vader draagt zijn boek op aan zijn zoon of Erasmus imiteert Cicero (A 1262,1476; 1390)

Erasmus had een petekind, Johannes Erasmius, de eind 1515, begin 1516 geboren zoon van zijn Baselse drukker Froben. Zijn functie van peter heeft hij serieus genomen. In aug. 1517 schrijft hij aan de vader: „Laat Erasmus, ons beider zootje, tussen de letters geboren, in de beste letteren onderrichten!” (A 635) Prompt voegt hij de daad by dat woord en produceert een ten bate van de peuter herziene uitgave van *De Constructione*, die de vader even vlot drukt, met, een jaar later, een *Alphabetum Graecum*. Met recht kon dus Erasmus, toen hij zijn *Colloquia* van maart 1522 aan de toen zes jaar oude jongen opdroeg, in het voorwoord zeggen: „A nobis curatum est, ut prima linguae tuae balbuties Latinis Graecisque literis formaretur” (A 1262).

Hij noemt het kind dan Erasmius. Erasmus was, vertelt zijn biograaf Beatus Rhenanus, niet gelukkig met zijn eigen naam: liever was hem achteraf Ἐράσιμος geweest, „hoc est: amabilis” (A I.iv. 546). Hijzelf kon later natuurlijk moeilijk meer van naam veranderen. Maar bij zijn petekind kon die ingreep zonder bezwaar worden uitgevoerd - nu het knaapje ‘accédait à la dignité littéraire’, was het daarvoor het juiste moment. De verandering bood stilistisch ook kansen die niet ongebruikt mochten blijven: Erasmius moest maar flink zijn best doen om „te zijn wat hij heette”!

In aug. 1524 zijn de *Colloquia* bij Froben aan de 5e druk toe. Erasmus werkt het voorwoord dan nog wat uit: het succes van het boekje was een klaar bewijs dat het in zekere zin óók een Ἐράσιμος was, lieveling van de vereerders van de Muzen – wat voor Erasmus een spoorslag te meer moest zijn om „te zijn wat hij heette”, d.w.z. „literis et morum probitate omnibus bonis charissimus”: door ontwikkeling en braaf gedrag bij alle goede mensen bemind (A 1476).

Ik zou er attent op willen maken (Allen vermeldt het niet, maar kon mogelijk nog menen dat zijn lezers het zelf wel zagen; de nieuwste editie van de *Colloquia* zwijgt er overigens óók over!) dat Erasmus in dit voorwoord Cicero imiteert en varieert. En wel voornamelijk¹² diens *De Officiis*.² Een boek dat Erasmus lief was: in 1501 al gaf hij het uit, in 1520 kwam een tweede uitgave daarvan van de

persen (A1013). Zoals bekend, droeg Cicero zijn boek op aan zijn te Athene studerende zoon Marcus. Nu zou Erasmus Froben in juni 1522 voor zijn opleiding naar Freiburg gaan – iets wat in het voorjaar al wel geregeld was. Waarmee, zo stel ik me voor, voor Erasmus het thema was gegeven!

Dat hij aan *De Officiis* dacht, blijkt m.i. uit een tweede punt. Vóór de ed. – 1522 geven de *Colloquiorum Formuiae* slechts voorbeelden van goed Latijns taalgebruik en zijn niet meer dan een Latijns stijlboek. In 1522 komt daarbij echter een nieuw element – dan heet het: „dit boekje zal óók enige diensten kunnen bewijzen tot het zich eigen maken van de beginselen der vroomheid.” Dan gaan dus de *Colloquia*, in per editie toenemende mate, mede worden tot het voertuig van Erasmus’ ideeën en idealen. In 1524 constateert hij dan ook: „*Hic libellus multos et Latiniores reddidit et meliores*”. Kortom, sinds 1522 zijn de *Colloquia* stijlboek in dubbele zin: voor taal en leven! *De Officiis* nu heeft, met andere werken van dit genre, eenzelfde dubbel karakter. Menigeen heeft, zegt Cicero tot zijn zoon, door zijn geschriften vorderingen gemaakt „*et ad dicendum et ad iudicandum*” (I.1.1), in taalbeheersing en in (op filosofisch inzicht gebaseerd) oordelen (en handelen). Even verder: „Over de problemen moet je zelf je een oordeel vormen... ;je Latijnse stijl zulje echter zeker verrijken door de lectuur van onze geschriften”.³ Vandaar mijn veronderstelling dat Erasmus zijn zo succesvolle formule van de *Colloquia* als boek dat beoogt „*polir le style et orienter la vie des jeunes hommes*”?⁴ aan Cicero heeft ontleend.

De jaren 1520-1524 brachten Erasmus veel moeite en polemieken. Na *De Officiis* gaf hij in 1523 de *Tusculanae Disputationes* uit. In het voorwoord daarvan betuigt hij dat hij, na een tijdlang met de „*Musae mansuetiores*”, de vreedzame Muzen, weinig omgang te hebben gehad, zich met veel vrucht, qua stijl én moreel, weer eens in Cicero heeft verdiept: „Ik verlang om, zo het me wordt vergund, naar die oude vrienden terug te keren en enige maanden van hun omgang te genieten.”⁵ Hij beschouwt Cicero moreel als een beschamend voorbeeld voor Christenen: „Ik schaamde me voor onze levensstijl”⁶ En: „waar de ziel van Cicero nu vertoeft, daarover past het een mens misschien niet een oordeel uit te spreken; maar ik althans zal bij het uitbrengen van de stemmen me niet geheel en al afkering tonen van het standpunt van wie hopen dat hij in de hemel leeft en rust geniet”.⁷

De uitdrukking ‘*veteres amici*’ gebruikt Erasmus voor de antieke auteurs óók in *De Contemptu Mundi*, de in zijn kloostertijd al geschreven, maar pas in 1521 uitgegeven aansporing tot het kloosterleven. De monnik, zo heet het daar, moet de Bijbel lezen en, als hij stilistisch hoger eisen stelt, Hieronymus en Lactandus, of, is

hij met minder tevreden, Thomas. „Maar als ge die oude vrienden niet voortdurend kunt missen, moogt ge ook die nu en dan weer opzoeken”⁸, zij het ‘sub condicione Hieronymi’, als de ‘captiva’ van Deuteronomium 21 (hierover G. Bartelink, jg. 36, p. 9), een traditionele voorwaarde, die de jonge Erasmus ook elders noemt. O. Schottenloher meent, om de overeenkomst tussen dit „revisere veteres amicos” en het „remigrare ad veteres amicos” van het voorwoord van de Tusculanen van 1523, dat deze passage uit De Contemptu een latere toevoeging is, daterend van 1521 of althans van na de ‘ommekeer’ van Erasmus van pl.m. 1500, na zijn eerste reis naar Engeland.⁹ Daarover beslisse de uitgever van De Contemptu in de nieuwe Opera Omnia. Ik voor mij zou erop willen wijzen, dat de uitdrukking stamt van Cicero, die in Ep. ad Fam. IX.I aan Varro schrijft, dat hij na zijn terugkeer „zich met zijn oude vrienden, d.i. met zijn boeken, heeft verzoend”, nadat hij de omgang met hen verbroken had „omdat hij zich een beetje voor hen schaamde daar hij meende hun voorschriften niet voldoende te hebben opgevolgd”.¹⁰ Heeft Erasmus in de storm van zijn tijd t.a.v. Cicero’s boeken eenzelfde gevoel gehad? In ieder geval kent hij schaamte over medechristenen, die Cicero’s niveau niet halen – men leze, zegt hij, toch liever Cicero dan de schotschriften van de eigen djd, men onderwijze hem op de scholen, „et sibi legant relegantque senes”. „Me vero nec pudebit nec pigebit cum Cicerone meo redire in gratiam” (A 1390.117)

Nog een enkel citaat ben ik verschuldigd tot bewijs, dat Erasmus in het voorwoord van de Colloquia imitatie bedrijft. Cicero stelt dat zijn geschrift voor allen van belang is, maar dat vooral Márcus het goed moet lezen: „*Sustines enim non parvani expectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis*”. Daarom: „Quantum coniti animo potes . . . , tantum fac ut efficias neve *committas*, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute ribi defuisse *videare*.”¹¹ Erasmus speelt óók met het tegenover elkaar stellen van allen en Erasmus. En: geboren als je bent als gclukskind, zo zegt hij, in de drukkerij van je vader, temidden van zovele uitstekende kenners van de drie talen, „*(non) vero vulgarem sustines expectationem*, ut patri mihi que respondeas”¹². „Wees wat je heet”: „vchementer autem pudendum fuerit si . . . tu *commiseris*, ut ad te ipsum non redierit . . . utilitas . . . et si tua culpa factum *videatur*, quominus mihi possis . . . gratias agere”¹³

Er valt nog wel een verschilpunt te noteren uiteraard. Zo is Cicero, in verband met de leeftijd van zijn zoon, wat meer geresigneerd: „Ziehier een geschenk van je vader, m.i. van belang – maar de waarde zal afhangen van wat jij ervan maakt”. (Beide zonen hebben de vaders nogal teleurgesteld). Elegant zegt Cicero, dat men t.a.v. Marcus „fortasse expectationem nonnullam nominis” heeft, mis-

schien enige verwachting, dat hij de naam van zijn vader zal evenaren. In Erasmus is de geest van de 'simplicitas' wel zo sterk, dat hij zich niet op zijn nomen' beroept.¹⁴ Heeft hij ook daarom de naam Erasmus gekozen voor de jonge Froben? Na die naamsverandering én de uitleg van de naam komt bij hem pas de „expectatio nominis”: „adnitendum erit ut . . . sis quod diceris”. Wat vooral niet minder elegant is! Zijn slot heeft geheel eigen accent. Men zie de tekst.

Adr v.d. Doeslaan 34B
Rotterdam

N. VAN DER BLOM

DES. ERAS. ROT. OPTIMAE SPEI PVERO
ERASMIO FROB. S.D.

VICIT libellus tibi dicatus expectationem nostram, Erasmi mellitissime: tuum erit videre ne fallas expectationem nostram. Ille sic adamatur, sic 5 rapitur, sic teritur manibus studiosae iuventutis, ut et patri tuo fuerit subinde typis excudendus, et mihi novis accessionibus idemdem locupletandus: dicas et illum Ἐράσμιον quem- 10 piam esse deliciasque Musarum sacra colentium. Quo magis adnitendum erit ut tu quoque sis quod diceris, hoc est ut literis et momm probitate sis omnibus bonis charissimus. Vehe- 15 menter autem pudendum fuerit si, quum tam multos hic libellus et Latinores reddiderit et meliores, tu commiseris ut ad teipsum non redierit eadem utilitas quae per te pervenerit 20 ad omnes; quumque tam multi sint adolescentes qui tibi nomine Colloquiorum gratias agunt, nonne merito censeatur absurdum si tua culpa factum videatur quo minus mihi possis 25 eodem nomine gratias agere?

Accrevit libellus ad iustam voluminus magnitudinem: tibi quoque conandum est ut quantum accrescit aetas, tantum accedat et honestae

Aan de jongen, op wie wij onze beste hoop hebben gesteld, Johannes Erasmus Froben.

Het aan jou opgedragen boekje heeft onze verwachtingen overtroffen, lieve Erasmus - aan jou nu, ervoor te zorgen dat jij onze verwachting niet teleurstelt! Het is zó populair, het vliegt zó weg, het wordt zó stukgelezen door de leer gierige jeugd, datje vader het herhaaldelijk heeft moeten herdrukken en ik het telkens weer met nieuwe toevoegingen heb kunnen verrijken. Men zou het in zekere zin óók een Ἐράσμιον kunnen noemen: een lieveling van de vereerders der Muzen.

Daarom moet jij er des te meer je best voor doen, dat ook jij „bent watje heet”, d.w.z. datje door je kennis en goed gedrag aan alle goede mensen dierbaar bent. Het zou ook wel zijn om je dood te schamen als, terwijl dit boekje zovelen beter Latijn heeft geleerd en tot een beter leven heeft gebracht, jij door eigen fout er niet hetzelfde nut van zou hebben dat dank zij jou allen ervan hebben gehad. Er zijn zoveel jonge mensen, die jou om de Colloquia dankbaar zijn – zou men het dan niet terecht ongerijmd vinden als men moet denken dat jij door eigen schuld niet om dezelfde reden mij kunt bedanken?!

30 eruditioni et morum integritati. Sustines non vulgarem expectationem, cui respondere necessarium, vincere pulcherrimum fuerit, certe fallere sine summo dedecore non potes.
35 Nec hoc dico quod hactenus poeniteat profectus tui, sed ut currenti calcar addam, quo curras alacrius, praesertim quum eam aetatem ingressus sis qua non alia continget felici-
40 cior ad inbibenda literarum ac pietatis semina. Fac igitur ut haec Colloquia vere tua dici possint. Dominus Iesus servet istam aetatem tuam puram ab omnibus inquinamentis,
45 semperque ad meliora provehat.

Vale Basileae Cal. Aug. AN.M.D. XXIII
(P.S. Allen, *Opus Epistolarum Erasmi* V 1476).

Het boekje is gegroeid tot de omvang van een echt boek. Ook jij moet proberen met het toenemen van je jaren je kennis uit te breiden en met vastere tred de goede weg te gaan. Onze bijzondere verwachting van je betekent een zware verplichting. Daaraan behoort je te beantwoorden. Haar te overtreffen zou schitterend zijn. Haar teleurstellen kun je in elk geval niet zonder diepe schande.

Ik zeg dit niet, omdat je vorderingen tot nu toe tegenvallen, maar alleen als een spoorslag temeer voor je, terwijl je reeds je best doet, en om je te feller te doen inspannen, vooral omdat je nu de leeftijd hebt die 't meest geschikt is om de beginselen van de letteren en de vroomheid in je op te nemen. Zorg dus, dat deze Colloquia naar waarheid jouw Colloquia mogen heten! Jezus de Heer beware je jonge leven voor alle onreinheid en doe je vorderen op de weg naar het goede.

Basel, 1 aug. 1524

Erasmus

¹ *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami* I,3: *Colloquia*, edd. L.-E. Halkin, F. Bierlaire, R. Hoven, Amsterdam 1972 (=ASD)

² Ten onrechte deelt men in *Spectrum der Nederlandse Literatuur* dl. 21, p. 298 mee: „dit werk handelt 'Over ambten'“.

³ Cic., *De Off.* I. 1. 3: „De rebus ipsis utere tuo iudicio . . . ; orationem autem Latinam efficias profecto legendis nostris pleniorum.“

⁴ ASD I,3, p. 8

⁵ A. 1390.6;20: In votis est, si liceat, ad veteres illos amicos remigrare ac menses aliquot cum illis familiariter vivere.

⁶ A. 1013.52: pudebat nostrorum morum.

⁷ A. 1390.56: Ubi nunc agat anima Ciceronis, fbrtasse non est humani iudicii pronuciare – me certe non admodum aversum habituri sunt in ferendis calculis, qui sperant illum apud superiores quietam vitam agere. C. Bené, *Erasme et Cicéron*, in: *Colloquia Erasmi Turoniensia* II, Paris 1972, 575 meent dat Erasmus hier, „comme aveuglé par son admiration pour Cicéron . . . proclame sa sainteté“ – maar hoort men geen reserve in „non admodum“ en in „sperant“?

⁸ LB V 1260 C: Quodsi a veteribus mis amicis perpetuo abesse nequis, licebit quidem et isto interdu revisere.

⁹ Arch. f. Reformationsgesch. 1968,256.

¹⁰ Cic., *Ad Fam.* IX.1: me redisse cum veteribus amicis, id est cum libris meis, in gratiam (cf.A. 1390.117)....quod eorum me subpudebat; videbar enim mihi . . . praeceptis illorum non satis paruisse

¹¹ Cic. *De Off.* III.2.6: Er rust een zware verplichting op je: men verwacht datje even hard zult werken als ik, datje zeker mijn politieke carrière, misschien ook enigszins mijn naam zult evenaren. – Span je in, zet alles op alles, en laat men niet door je eigen schuld van je moeten denken datje, terwijl ik je alles heb gegeven, je kansen niet hebt gebruikt.

¹² A 1262.5: Op jou rust een bijzondere verplichting – men verwacht van je dat je je vader en mij evenaart. In „ut . . . respondeas” schemert Cic., *De Fin.* III.8 door en schuift zich over het beeld van Marcus dat van de jonge Lucullus, die, als erfgenaam van de boeken van zijn vader, voor de vergelijking met Erasmus ook zeer geschikt was.

¹³ A 1476: Je zou je wel erg moeten schamen als jijzelf er door je eigen fout geen nut van hebt gehad en dat men moet denken dat het je eigen schuld is, dat je mij niet kunt bedanken.

¹⁴ A.D. Leeman, *Hieronymus' droom. De betekenis van Cicero voor Christendom en Humanisme*, Leiden 1952, 14